

कुत्स आङ्गिरसः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १.१०४.०१

प्रपित्वे- त्वदाहानकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्त इति यास्कः । दोषा वस्तोः- दिवारात्रम् । वहीयसः- त्वद्वाहकान् । अश्वान्- तुरगोपलक्षितप्राणान् । अवसाय- विमुच्येति यास्कः । नियमितान् प्राणान् विरामं नीत्वेति भावः । वयः- मुमुक्षुप्रतीकभूतं पक्षिणम् । विमुच्य । इन्द्र- परमेश्वर । निषदे- उपवेशनाय । ते- तुभ्यम् । योनिः- हृदयासनं हृदयगृहं वा । अकारि- कृतम् । तम्- तत् । स्वानः- शब्दयुक्तः । अर्वा न- अश्व इव । आ- आगत्य । नि षीद- उपविश ॥१॥

ओ त्ये नर इन्द्रमूतये गुनू चित्तान्सद्यो अध्वनो जगम्यात्।

देवासौ मन्युं दासस्य श्रमन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णम् ॥ १.१०४.०२

त्ये- ते । नरः- नेतारः । इन्द्रम्- ईश्वरम् । ऊतये- रक्षायै । आ गुः- आगच्छन्ति । नु- क्षिप्रम् । चित्- एव । तान् । सद्यः- तदानीमेव । अध्वनो- शोभनमार्गान् । जगम्यात्- इन्द्रः प्रापयतु । देवासः- द्योतनशक्तयः । दासस्य- विषयवासनादासभूतस्य भावनस्य । मन्युम्- क्रोधमयीं वृत्तिम् । श्रमन्ते- भक्षयन्ति प्रविलीनं कुर्वन्तीति भावः । अथवा दिवोदासस्य देवसेवकस्यावबोधात्मकं ध्यानमनुभवन्तीति भावः । सुविताय- सुष्ठु प्राप्तव्याय मार्गाय । वर्ण- परिपन्थिनिवारकमिन्द्रम् । आ वक्षन्तु- आवहन्तु ॥२॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन्।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ १.१०४.०३

केतवेदाः- प्रज्ञाविद्वान् सन्। त्मना- आत्मना। भरते- यज्ञनिवाहि। अव- नो रक्ष। उदन्- उदके स्थितः सन्। जीवाधारशक्तिप्रवाहे स्थितः सन्। फेनम्- जीवाधारशक्तिप्रवाहस्य वृत्तिविशेषम्। श्रुताबुदकं मूलशक्तिप्रवाहः। फेनं तु तदुद्भूतसात्विकवृत्तिविशेषो यमवलम्ब्य शक्तिप्रवाहानुभवं हृदा स्पष्टं शक्यते। कुयवस्य- दुर्मिश्रकारकस्य संस्कारस्य। यु मिश्रणे। योषे- मिश्रणे। मिश्रणं द्विविधम्। भद्राख्याभ्युदयं स्वार्थकल्मषेण मिश्रणं प्रथमम्। श्रेयो निःश्रेयसं वा तेनैव स्वार्थकल्मषेण मिश्रणं द्वितीयम्। क्षीरेण- क्षरणशीलेनोदकेन। स्नातः- स्नानं कुर्वतः। आधारशक्तिप्रवाहं दुर्मिश्रकरो हरन् कलुषभावमिश्रणेन ध्वंसयितुमिच्छतीति भावः। ते- ते योषणे मिश्रणे। शिफायाः- नद्याः। प्रवणे- निम्नदेशे। आधारशक्तिप्रवाहस्य गम्भीरे गाधे। हते स्याताम्- नष्टे भवेतां विलयं प्राप्नुयाताम् ॥३॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥ १.१०४.०४

उपरस्य आयोः - जीवोदकस्य। नाभिः- सारः। युयोप- कुयवबलेन विमुह्यति स्म। युप विमोहने। पूर्वाभिः- सनातनीभिः शचीभिः। शूरः- बली इन्द्रः। प्र तिरते- तदा कुयवं नाशयितुं प्रवर्धते। राष्टि- राजते। कुलिशी- इन्द्रायुधवज्रशक्तिः। अञ्जसी- गतिमती। वीरपत्नी- वीररक्षिका। एतादृश्यः शक्तयः। पयः- पयसा रसेन। हिन्वानाः- इन्द्रं प्रीणयन्त्यः। उदभिः- जीवजलैः। भरन्ते- तमिन्द्रं कुयवमारणाय भरन्ते ॥४॥

प्रति यत्स्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात्।

अर्धं स्मा नो मघवश्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पी परा दाः ॥ १.१०४.०५

यत्- यदा । स्या- सा । नीथा- नीतिः । अदर्शि- दृष्टा । तदा । ओकः- स्वगृहम् । अच्छ- अभिलक्ष्य । न- इव । दस्योः- चिद्रश्मीनां स्तेनभावनस्य । सदनम्- स्वचित्ते स्थानम् । जानती मतिः । गात्- स्तेनभावनानाशार्थं तत्र गच्छति ॥ अध स्म- अथ । मघवन्- इन्द्र । नः- अस्माकम् । चर्कृतात्- शोभनकर्मणः । निष्षपी- निर्गतसमवायी । षप समवाये । केनचित्कारणेन धनसंबन्धविशिष्टः । मघेव- धनमिव । नः- अस्मान् । मा परा दाः- मा त्यज ॥५॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्सवनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मान्तरां भुजमा रीरिषो नः श्रद्धितं ते महत इन्द्रियाय ॥ १.१०४.०६

सः- तादृशः । त्वम् । इन्द्र- परमेश्वर । नः- अस्मान् । सूर्ये- सवितर्यात्मनि । अप्सु- उदकेषु जीवाधारशक्तिषु । जीवशंसे- जीवनोत्सवे । अनागस्त्वे- अपापत्वे पुण्य इति भावः । आ भज- आभिमुख्येन संभक्तान् कुरु । नः- अस्माकम् । अन्तरां भुजम्- आध्यात्मिकानुभूतिम् । आ- आभिमुख्येन । मा रीरिषः- मा विनाशमुपानय । ते- तव । महते- बृहते । इन्द्रियाय- बलाय । श्रद्धितम्- श्रद्धा कृता ॥६॥

अधा मन्ये श्रत्ते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र क्षुध्यद्भ्यो वय आसुतिं दाः ॥ १.१०४.०७

अध- अनन्तरम् । मन्ये- ध्यायामि । ते- तव । अस्मै- बलाय । श्रत् अधायि- श्रद्धा कृता । महते- बृहते । धनाय । वृषा- वर्षकः सन् । चोदस्व- चोदय । पुरुहूत- बहुभिराहूत । इन्द्र । नः- अस्मान् । अकृते- असंस्कृते । योनौ- सदने । मा- मा कुरु । क्षुध्यद्भ्यः- बुभुक्षितेभ्यः । वयः- अन्नम् । आसुतिम्- पेयम् । दाः- देहि ॥७॥

मा नौ वधीरिन्द्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः।

आण्डा मा नौ मघवञ्छक्र निर्भेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि ॥ १.१०४.०८

इन्द्र । नः- अस्मान् । मा वधीः- मा हिंसीः । मा परा दाः- मा त्यज । नः- अस्माकम् । प्रिया भोजनानि- प्रियानुभूतीः । मा प्र मोषीः- मापहार्षीः । मुष स्तेये । मघवन्- सम्पद्वन् । शक्र- शक्तिमन्निन्द्र । नः- अस्माकम् । आण्डा- अण्डस्थानि बीजरूपेणावस्थितानि । मा निर्भेत्- मा भिनः । नः- अस्माकम् । सहजानुषाणि- समानजन्मनः । पात्रा- पक्षिणः । मा भेत्- मा भिनः । पक्षी मुक्तिप्रतीकः । अस्मद्धृदये सूक्ष्मरूपेणावस्थितान् स्वरूपभूतान् मुक्तिविशेषान् मा विनाशय । अनन्तरमध्यात्मसाधनेन व्यक्ततया प्रकटितानस्मन्मुक्तिविशेषानपि मा विनाशयेति भावः ॥८॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ १.१०४.०९

अर्वाङ् - अस्मदभिमुखो भव । त्वा- भवन्तम् । सोमकामम्- रसिकम् । आहुः- अब्रुवन् । अयं सुतः- एष रसो निष्पादितः । तस्य- तं रसम् । मदाय- तृप्तये हर्षाय वा । पिब- अनुभव । उरुव्यचाः- विस्तीर्णव्याप्तः सन् । जठरे- उदरे । आ वृषस्व- सोमं वर्ष । चित्ते रसं वहेति भावः । सीदन् वनस्य जठरे पुनानः, भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसो दिवे दिवे सहुरिः स्तन्नबाधित इत्यादिषु मन्त्रेषु जठरशब्दस्य मध्यभाग इति लक्षणया सारः स्वरूपं हृदयमिति वार्थः । आयुर्वेदे च आमाशयभूतजठरं पूर्णशरीरस्य मध्यं मुख्यं स्थानम् । हूयमानः- अस्माभिराहूतः । नः- अस्मदाह्वानम् । पितेव- जनक इव । शृणुहि- शृणु ॥९॥